

УДК 340.15:343.195«18/19»

О. В. СЕРЕДА,*аспірант**Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОБОРУ ПРИСЯЖНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 р.

Досліджено проблеми формування та організації діяльності суду присяжних засідателів в Російській імперії. Проаналізовано питання правового регулювання процедури добору присяжних засідателів у Російській імперії протягом 1864–1917 років.

Становлення України як демократичної, соціальної та правової держави неможливе без здійснення комплексної і системної судово-правової реформи, орієнтованої на забезпечення самостійності і незалежності судових органів та реалізацію демократичних ідей правосуддя. Однією із найважливіших умов ефективного реформування є поєднання суспільного досвіду та авторитету держави в особі незалежних суддів.

Оптимально ефективною формою такої взаємодії є суд присяжних засідателів, який дозволить запобігти суддівському свавіллю та підвищити рівень правосвідомості українського народу в цілому.

Конституція України передбачає, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних (п. 4 ст. 124), що правосуддя в Україні здійснюють професійні судді та у визначених законом випадках народні засідателі і присяжні (ч. 1 ст. 127), а також що судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних (ч. 2 ст. 129). Проте пошук форм для практичної реалізації цих положень Основного Закону держави триває до сьогодні.

Для ефективності їх запровадження важливим є історичний досвід Російської імперії у 2-й пол. XIX ст. Його переосмислення сприятиме усуненню прогалин та колізій як у чинному, так і в перспективному законодавстві України.

Механізм добору присяжних засідателів Російської імперії завжди був у центрі уваги наукових кіл різних часів. Серед дореволюційних авторів вагомий внесок у теоретичну та практичну розробку цього питання зробили Л. Владимиров, І. Василенко, С. Вікторський, А. Коні, І. Фойницький тощо. У незалежній Україні проблему формування суду присяжних в контексті історії держави і права досліджують В. Кульчицький, О. Сидорчук, В. Тернавська, В. Тертишник, І. Поляков, І. Русанова тощо. Проте слід зауважити, що в сучасній вітчизняній

літературі недостатньо повно відображено підстави та мотиви реформування процедури добору присяжних засідателів за законодавством Російської імперії.

Механізм добору присяжних у Російській імперії відзначався складністю та був однією із суттєвих проблем цього інституту.

За судовими статутами 1864 р. законодавець, прагнучи бачити на лаві присяжних людей моральних, авторитетних, фізично та матеріально готових виконувати складний обов'язок присяжних засідателів, запровадив критерії їх добору. Науковці того часу умовно поділяли їх на зовнішні і внутрішні. До перших належали вимоги щодо віку, місця проживання та майнового становища, до других – моральність особи та довіра до неї спільноти.

Згідно з ч. 1 ст. 81 «Заснування судових установлень» (далі – ЗСУ) в редакції 1864 р. одним із головних критеріїв було російське підданство.

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 81 ЗСУ (у ред. 1864 р.), до кандидатів у присяжні засідателі встановлювались вікові рамки: від 25 до 70 років. Такі межі слугували гарантією того, щоб особи, обрані присяжними, могли охопити своїм розумінням різні суспільні явища, мали достатній життєвий досвід та були здатні зносити складну (в психологічному аспекті) обстановку судового розгляду. Законом від 28 квітня 1887 р. ця частина була доповнена нормою про те, що вказаний вік визначався на перше січня того року, в якому відбувалося обрання в присяжні засідателі [2, с. 189–190].

Серед вимог до присяжних була відсутність фізичних вад здоров'я. Законодавець визначив не придатними для відправлення правосуддя глухих, німих та осіб зі сталим розладом психіки (п. 5 ст. 82 ЗСУ в ред. 1864 р.). Така заборона була гарантією повного та всебічного розуміння присяжними сутності обставин справи, забезпечувала їх повноцінну участь в судочинстві.

Важливим критерієм обрання була осілість присяжних: до складу присяжних обиралися лише жителі повіту, які проживали у ньому не менше двох років (п. 3 ст. 81 ЗСУ в ред. 1864 р.). За цієї умови місцезнаходження майна та служби не враховувалося. Встановлюючи такі вимоги, законодавець, по-перше, прагнув, щоб присяжні для оцінки по совісті діянь підсудного були добре ознайомлені зі звичаями і громадським життям відповідної місцевості, по-друге, забезпечити обрання людей, які користувалися довірою місцевої громади [13, с. 410].

Під час роботи комісії з перегляду законодавства у галузі судочинства (1894–1897 роки) з метою розширення кола кандидатів у присяжні засідателі вирішено строк проживання понизити до 1 року (п. 3 ст. 64 проекту ЗСУ) [6, с. 22]. Проте це положення так і не стало нормою закону

Найбільш суперечливим критерієм у механізмі добору присяжних засідателів протягом всього існування інституту суду присяжних залишався майновий ценз. Він слугував запорукою самостійності особи у своїх діях, гарантував її незалежність на час виконання обов'язку присяжного. На цій підставі у праві бути присяжним було відмовлено боржникам; особам, які перебували під опікою за розтрату; прислузі (пункти 3, 4 статей 82, 86 ЗСУ в ред. 1864 р.). Цей перелік пропонувалось доповнити особами, щодо яких порушено справи про незабезпеченість, а також тими з них, які за рішенням суду визнані злісними банкрутами (незалежно від того, чи будуть вони виправдані вироком суду) [8, с. 22].

Складовою майнового цензу був земельний, установлений у розмірі не менше 100 десятин (п. 5 ст. 84 ЗСУ в ред. 1864 р.). Проте через високі ціни на землю в деяких частинах імперії, такі поземельні володіння зустрічались рідко. Тому в 1887 р. земельний ценз було знижено і пов'язано його з кількістю землі, яка давала право брати участь у земському управлінні як виборець. У місцевостях, де не було введено положення про земства, земельний ценз встановлювався в розмірі від 10 до 20 десятин.

Законом від 3 грудня 1890 р. з питання обсягу землеволодіння було внесено зміни. Пункт 1 ст. 84 ЗСУ було викладено в новій редакції, згідно з якою до загальних списків присяжних засідателів вносилися особи всіх станів, які володіли землею у розмірі не менше однієї двадцятої частини від кількості, яка визначалась для кожного повіту згідно зі ст. 16 Положення про земські установи від 12 червня 1890 р. [5, с. 758].

Щодо інших видів нерухомості п. 5 ст. 84 ЗСУ в ред. 1864 р. встановлював такі норми: від 2000. крб вартості майна в столиці, в містах губернського значення – 1000 крб, в інших населених пунктах – 500 крб. Ценз для осіб, які отримували дохід від капіталу, заняття чи промислу, заробітної плати тощо, у столиці становив 500 крб, в інших містах – 200 крб на рік.

1 травня 1873 р. Сенат указав на те, що пенсія є доходом, а тому особи, які не мають нерухомого майна і не перебувають на службі, проте отримують пенсію у розмірі 200 крб., підлягають внесенню до загальних списків присяжних на підставі п. 5 ст. 84 ЗСУ [12, с. 541]. Законом від 28 квітня 1887 р. майновий ценз було збільшено, а ст. 84 було викладено у новій редакції. По-перше, до загальних списків присяжних вносилися особи, які володіли нерухомістю вартістю: в столицях – не менше 2000 крб, у містах із населенням більше 100000 осіб – не менше 1000 крб, в інших – не менше 500 крб. По-друге, до виконання обов'язку присяжного залучались особи, які отримували від державної чи громадської служби утримання чи пенсію в такому розмірі: в столиці – не менше 1000 крб, у містах із населенням понад 100000 осіб – не менше 600 крб, в інших – 400 крб на рік. По-третє, до осіб, що мали увійти до загальних списків присяжних, належали й ті кандидати, які отримували винагороду за працю або від капіталу, зайняття ремеслом чи промислом у такому розмірі: у столицях – не менше 1000 крб, у містах із населенням понад 100000 – не менше 600 крб., в інших – не менше 400 крб. на рік. Також включенню до списків підлягали особи, що мали промислові свідоцтва та належали до першої або другої купецької гільдії, навіть якщо вони припинили займатися торгівлею [2, с. 190].

Таким чином, законодавець надавав пріоритет матеріально забезпеченим представникам суспільства як кандидатам у присяжні засідателі.

Цю тезу підтверджує закон від 3 грудня 1890 р., яким встановлено, що внесенню до загальних списків присяжних підлягають особи, які володіють нерухомістю вартістю: в столицях – не менше 2000 крб, у містах із населенням понад 100000 осіб – не менше 1000 крб, а в інших – не менше 500 крб [5, с. 758–759].

Таких меж дотримувалась у своїй роботі комісія з перегляду законодавства (1894–1897 роки), яка у силу спрямованості своєї роботи рекомендувала спеціальний майновий ценз для присяжних засідателів особливого складу. Вони повинні були володіти нерухомістю у розмірі:

у столицях – 20000 крб, в інших містах – 10000 крб. Щодо розміру заробітку на державній, громадській службі та пенсії, то він визначався таким чином: у столицях – не менше 2000 крб, в інших містах – не менше 1000 крб. До складу спеціальних присяжних залучалися ті, хто отримували винагороду за працю або дохід від капіталу в такому розмірі: у столицях – не менше 2000 крб, в інших – не менше 1000 крб [8, с. 35].

Комісія вважала таке підвищення майнового цензу достатньою умовою для формування суду присяжних з найбільш достойних кандидатів, усвідомлюючи ризик того, що осіб, які б відповідали такому критерію, могло бути недостатньо [7, с. 127–128]. Проте ці пропозиції комісії не було реалізовано на законодавчому рівні.

Перебування на службі визначало службовий ценз, який дозволяв бути присяжним незалежно від майнового цензу. Згідно з ст. 84 ЗСУ 1864 р. право бути присяжним мала особа, яка перебувала: на державній службі (посади п'ятого і нижче класів); на місцевій службі з питань виборів дворянських і міських спільнот; на земській службі (почесний мировий суддя); на сільській службі (чергові судді волосних судів).

З цього питання Указом Сенату від 20 березня 1872 р. встановлено, що радники губернських правлінь підлягали внесенню до списків присяжних засідателів на підставі п. 2 ст. 84 ЗСУ в ред. 1864 р., оскільки вони, будучи членами найвищого в губернії державного органу, не були чиновниками поліції, не стосувалися жодного з винятків закону. До виконання обов'язку присяжних засідателів залучалися старші радники губернських правлінь, що виконували обов'язки віце-губернатора [10, с. 321–322].

Згідно з п. 2 ст. 84 ЗСУ не могли бути присяжними засідателями члени окружних судів, участкові мирові судді, нотаріуси, особи прокурорського нагляду при судових місцях, віце-губернатори, чиновники поліції, казначеї, лісничі державних лісів та міські голови, священники, монахи, учителі народних шкіл, усі військовослужбовці, які перебували на службі.

Слід звернути увагу на те, що з 1887 (п. 2 ст. 85 ЗСУ у ред. 1887 р.) втратили можливість бути присяжними особи, які перебували на державній службі на посадах перших чотирьох класів; службовці на посадах касирів установ Державного банку та їх помічників; ексекutori, наглядачі будівель державних установ; посадовці акцизного відомства; повітові поштмейстери і начальники залізничних і телеграфних

станцій (якщо не мали помічників) (п. 6 ст. 85); учителі церковних шкіл та початкових міських училищ (п. 9 ст. 85). Крім того, п. 8 ст. 85 розкривав перелік військовослужбовців, які не могли бути присяжними засідателями [2, с. 190]. Законом від 23 січня 1890 р. до цього переліку внесено діловодів управлінь повітових військових начальників [3, с. 45]. Закон від 11 червня 1891 р. поповнив його посадовими особами карантинних установ [4, с. 397].

Зауважимо, що російське законодавство з питання службового цензу мало суттєву особливість: деякі посадові особи отримували право бути присяжними після закінчення служби, а інші його втрачали.

Указом Сенату від 11 липня 1867 р. на виконання п. 4 ст. 84 ЗСУ роз'яснено, що внесенню до загальних списків підлягають особи, які обіймали посади сільських старост і волосних, сільських старшин не менше 3 років, церковних старост, а не обіймають їх на момент складання списків [9, с. 1151–1152]. Така вимога поширювалася лише на представників селянства, на що звернув увагу Сенат в Указі від 9 серпня 1872 р. № 51191: особи, які не належали до селянського стану, але обіймали посади церковного старости, підлягали внесенню до загальних списків присяжних засідателів, якщо відповідали вимогам статтям 81–88 ЗСУ, адже зайняття вказаної посади звільняє від обов'язків присяжних лише представників селянства [11, с. 398].

У свою чергу, відповідно до Указу Сенату від 11 липня 1867 р., селяни, обрані в чергові судді волосних судів або до волосних, сільських розправ, на підставі п. 4 ст. 84 ЗСУ, внесені до загальних списків, якщо не були потім переобрані на ті ж посади у році, для якого вони були призначені у чергові присяжні, не могли виконувати свої обов'язки присяжних засідателів [9, с. 1152].

Велика кількість чиновників серед присяжних відповідала побажанням держави впливати на народний елемент судочинства. Невипадково, що науковці того часу піддавали критиці ідею службового цензу. І. Я. Фойницький пропонував відмінити його взагалі, а на противагу поєднати майновий та освітній цензи [13, с. 412].

Проте Сенат прийняв Указ від 9 серпня 1872 р., який зазначав доцільність і обов'язковість допущення складеного цензу, який міг поєднувати вимоги до нерухомого майна та до заробітної плати чи доходу, у випадках, коли це зручно. Таким чином, Сенат очікував, що таке рішення на практиці зумовить позитивні наслідки,

зокрема залучить до виконання обов'язків присяжних засідателів більшу кількість осіб, задовольняючих вимоги закону [11, с. 398].

У ході роботи спеціальної комісії з питань перегляду законодавства у галузі судочинства 1894 р. з приводу службового цензу висловлено низку цікавих пропозицій. На обговорення ставилось питання про доцільність залучення до виконання обов'язку присяжного засідателя державних службовців 4 класу (п. 2 ст. 86 проекту ЗСУ); офіцерів військової та морської служби (п.10 ст. 86 проекту ЗСУ); посадових осіб канцелярій судових органів та органів прокурорського нагляду [7, с. 138–139]. Такі зміни більшість членів комісії вважали необхідними для покращення особового складу присяжних, але залишилися не реалізованими.

Освітній ценз у законодавстві був визначений неоднозначно. Судові статuti 1864 р. не називали наявність освіти як обов'язкову вимогу, оскільки це обмежувало б громадян у перспективі бути присяжним засідателем; натомість указували на інші якості: «гострий і спостережливий розум, природна і твереза логічність суджень та знання місцевих звичаїв» [1, с. 9].

Проте розвиток суспільства у пореформений період, зростання освітнього та культурного рівня населення підвищували вимоги до освітнього рівня присяжних засідателів. З огляду на численні прохання представників судового відомства загальні збори Першого і Касаційних департаментів Сенату поклали на комісії зі складання списків присяжних у 1880 р. обов'язок включати до списків осіб із вищою та середньою освітою. Якщо осіб такої категорії виявилось недостатньо, комісія повинна бути залучати осіб із середньою освітою [13, с. 419]. Щодо сільських жителів, для яких наявність професійної освіти була поодиноким явищем,

надавався пріоритет письмений перед малописьменийми та неписьменийми. Такі зміни були обумовлені підвищенням складності процедури судового розгляду, а вміння читати та писати вже не задовольняли потреб судочинства; проте в Законі від 28 квітня 1887 р. закріплено лише мінімум «розумового цензу» – вміння читати та писати російською мовою.

При складанні списків сенат рекомендував приділяти увагу не лише діянням особи, які слугували підставою для порушення судової справи, але й інші неетичні вчинки, що стали відомі. На цій підставі, відповідно до ст. 82 ЗСУ в ред. 1864 р. до виконання обов'язків присяжних не допускалися особи, які перебували під слідством, засуджувалися, відбували покарання у тюрмі, а також особи, звільнені за рішенням суду з посад, або з духовного відомства чи з товариств і дворянських зборів.

Проте у ході законопроектної роботи 1894–1897 років за цим критерієм перелік було розширено. До нього увійшли особи, які звільнені від відбування покарань за давністю застосування; особи, яким висунуто обвинувачення, особи, справи яких закрито силою Всемилюючого маніфесту (п. 1 ст. 65 проекту ЗСУ). Крім того, ненадійними елементами у здійсненні правосуддя пропонувалось визнавати канцелярських службовців, вільнонайманих писарів у державних і громадських установах (п. 7 ст. 65 проекту); звільнених зі служби присяжних повірених та їх помічників (п. 2 ст. 65 проекту) [8, с. 220], але ці пропозиції не були враховані.

Таким чином, законодавче регулювання добору присяжних засідателів у Російській імперії постійно розвивалося та вдосконалювалося, проте деякі його зміни не завжди відповідали основним принципам судової реформи 1864 р. через певні погляди представників влади.

Список використаної літератури:

1. Z. Суд присяжных за 25 лет / Z. // Журнал гражданского и уголовного права. – Кн. 9. – 1889. – С. 9–11.
2. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 28 апр. 1887 г. – Об изменении правил составления списков присяжных заседателей // ПСЗ–III. – Т. VII. – 1887 г. – № 4596.
3. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 23 янв. 1890 г. – Об освобождении Делопроизводителей управлений уездных воинских начальников от отбывания повинности присяжного заседателя // ПСЗ–III. – Т. X. – Отд. 1. – 1890. – № 6551.
4. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 11 июня 1891 г. – Об освобождении чинов карантинных учреждений от отбывания повинности присяжного заседателя // ПСЗ–III. – Т. XI. – 1891. – № 7821.
5. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 3 дек. 1890 г. – Об изменении пункта 1 ст. 84 Учреждения судебных установлений // ПСЗ–III. – Т. X. Отд. 1. – 1890.
6. Высочайше учрежденная комиссия для пересмотра законоположений по судебной части // Объяснительная записка к проекту новой редакции Учреждения судебных установлений. – Т. 4. Ч. 3. – СПб. : Сенат. тип., 1900. – С. 115.
7. Высочайше учрежденная комиссия для пересмотра законоположений по судебной части // Объяснительная записка к проекту новой редакции Учреждения судебных установлений. – Т. 2. Ч. 2. – СПб. :

Сенат. тип., 1900. – С. 400.

8. Высочайше учрежденная комиссия для пересмотра законоположений по судебной части // Проект новой редакции Учреждения судебных установлений. – СПб. : Сенат. тип., 1900. – С. 220.

9. Указ Правительствующего Сената от 11 июля 1867 г. – О разрешении некоторых недоразумений касательно включения разных лиц в списки присяжных заседателей // ПСЗ–II. – Т. XLII. – Отд. 1. – 1867. – № 44832.

10. Указ Правительствующего Сената от 20 марта 1872 г. – О включении некоторых должностных лиц в списки присяжных заседателей // ПСЗ–II. – Т. XLVII. – Отд. 1. – 1872. – № 44832.

11. Указ Правительствующего Сената от 9 авг. 1872 г. – О включении в списки Присяжных заседателей церковных старост и о допущении сложного ценза для заседателей // ПСЗ–II. – Т. XLVII. – Отд. 2. – 1872. – № 51191.

12. Указ Правительствующего Сената от 1 мая 1873 г. – О включении в списки присяжных заседателей лиц, получающих пенсию не менее 200 рублей // ПСЗ–II. – Т. XLVIII. Отд. 1. – 1873. – № 52198.

13. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1. / И. Я. Фойницкий. – Изд. 4-е. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1912. – 782 с.

Надійшла до редколегії 15.10.2010

СЕРЕДА О. В. ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТБОРА ПРИСЯЖНЫХ ЗАСЕДАТЕЛЕЙ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ СОГЛАСНО СУДЕБНОЙ РЕФОРМЕ 1864 г.

Исследованы проблемы формирования и организации деятельности суда присяжных заседателей в Российской империи. Проанализированы вопросы правового регулирования процедуры отбора присяжных заседателей в Российской империи на протяжении 1864–1917 годов.

SEREDA O. LEGISLATIVE CONTROL ON THE SELECTION OF JURORS IN RUSSIAN EMPIRE FOR COURT REFORM OF 1864.

The problems of forming and organization of the jury trial activity in Russian Empire are studied. The applicable positions of the legislation about jury trial in Russian Empire in 1864–1917 are analyzed.